

Наукова дискусія

УДК 2-157

Олег Шепетяк

РЕЛІГІЄЗНАВЧЕ ПОНЯТТЯ "ПОЛІТЕЇЗМ" ЯК РЕЗУЛЬТАТ МОВЛЕННЄВОГО НЕПОРОЗУМІННЯ

Oleh Shepetiak

THE CONCEPT OF POLYTHEISM IN THE RELIGIOUS STUDIES AS A RESULT OF LINGUAL MISUNDERSTANDING

Анотація. В 1921 році вперше побачила світ робота видатного австрійсько-британського філософа і фундатора аналітичної філософії Людвіга Йоганна Віттгенштайна, в якій він наголошував, що більшість філософських проблем, над якими ламали голови тисячі мудреців упродовж багатьох тисячоліть, породжуються не складнощами аналізованої дійсності, а заплутаністю мови. Якщо ж філософ проаналізує мову, якою послуговується, він виявить, що більшість проблем – примарні. Йдучи за порадою Віттгенштайна, в цій статті спробуємо розібратися, в чому суть поняття "політеїзм", і чи явище, яке цим поняттям окреслюють, колись існувало, чи ж воно є лише вигадкою фантазерів, а всі спроби його осмислити – це тільки блукання темними лабіринтами, з яких немає виходу. Першою трудностю, з якою ми зустрічаємось на нашому шляху, є абсолютна темрява в цьому питанні. На жаль, нам не вдалось знайти жодне дослідження, в якому категорія політеїзму розглядається в такому вимірі, який обрали ми. Тому ми змушені пробиратися крізь гущавину невідомого самостійно, не маючи можливості опертися на досвід попередників. Втім, надіємось, що наші помилки, від яких першопрохід-

ники вільними не бувають, стануть корисними наступним дослідникам. Грецький термін "doxa polytheos" вперше використав Філон Олександрійський, а згодом його повторили численні юдейські і християнські автори, протиставляючи свою релігію язичництву. В сучасному значенні його вперше використав Жан Боден у XVI столітті у французькому варіанті – "polythéisme". Грецьке слово "doxa polytheos" і французьке "polythéisme", хоч і є спільнокореневими, оскільки походять від одного і того ж самого грецького слова "Θεός", все ж опираються на різні поняття, бо за 16 століть "Θεός" змінило своє значення. У грекомовному середовищі цим словом називали будь-яку сутність, яка перевищує матеріальний світ. Коли Талес Мілетський писав, що "світ повний богів", то, очевидно, не мав на увазі, що в кожній найменшій частині світу перебуває окремий Абсолют. Використовуючи в цьому реченні слово "Θεός", Талес мав на увазі щось зовсім інше, ніж сьогодні ми називаємо словом "Бог". Значення терміну "політеїзм" нечітко і є причиною багатьох дослідницьких проблем у релігієзнавстві. Грецьке слово "Θεός" означало будь-яку сакральну істоту, яка ставала об'єктом поклоніння, але не Абсолют. Коли це слово лягло в основу терміну "політеїзм", його значення було змінено, і ним позначали Абсолют у християнському розумінні. Такі змістові трансформації призвели до хибного уявлення, начебто у світі існували чи існують релігії, послідовники яких визнають існування декількох чи багатьох Абсолютів. Релігієзнавча проблема, пов'язана з використанням поняття "політеїзм" не є реальною науковою проблемою, а породжена виключно хибним і некоректним використанням терміну. Грецьке слово "Θεός", яке стало коренем для термінів "монотеїзм" і "політеїзм", в обох цих термінах використовується в різних значеннях. В понятті "монотеїзм" слово "Θεός" означає Бога-Абсолюта, а в понятті "політеїзм" – будь-яких істот, які є об'єктами релігійного шанування. Монотеїзм і політеїзм не є двома різними етапами розвитку релігійної свідомості. Такі уявлення, породжені хибами гегелівської філософії, мусять бути викорененими з релігієзнавчої термінології.

Ключові слова: політеїзм, монотеїзм, давні релігії, Абсолют.

Abstract. In 1921 was published the book of the famous Austrian-British philosopher and founder of the analytic philosophy Ludwig Johann Wittgenstein, in which he wrote, that the big part of our philosophical problems, which were subject of the thinking of the thousands philosophers, are created not by the difficulty of reality but by the complication of the language. When a philosopher analyzes a language he uses, he will find that the biggest part of the philosophical problems is illusory. Following Wittgenstein's advices, in this article we probe to analyze what means the concept "polytheism" and to answer the questions: did the phenomenon, what is with this word described, anytime exist, or it is only a phantasies' fabrication, and all attempts to think about it are wandering in the dark labyrinths without exit. The first problem we have in our way is absolutely darkness in this question. We could not find any research, in which the concept of polytheism is analyzed in this way we changed. So we must get through the forest of an unknown ourselves without opportunity to have support from the experience of the predecessors. We hope our mistakes might be useful for the following researches. The Greek word "doxa polytheos" was first time used by Philo of Alexandria and after them many Judaic and Christian authors repeated this word opposing own religion to the paganism. Jan Bodin in 16th Century used this word in the modern mean as a France word "polythéisme". The Greek word "doxa polytheos" and the France one "polythéisme", though they are constructed of the same Greek word "Θεός", based on the different concepts, because in 16 centuries the word "Θεός" changed its means. In Greek-speaking society this word was used to denounce any being who overstate the material world. When Thales of Millet wrote, that "the world is full of gods", he did not mean that there is an Absolut in every small part of the world. When he used the word "Θεός" in this mean, Thales thought about different objects, as we called "God" now. The mean of the term "polytheism" is unclear and is the cause of many researches problems in the religious studies. The Greek word "Θεός" denoted every sacral being, which was the object of the worship, but not the Absolut. When this word went in the term "polytheism", its mean was changed, and it was used for the calling Absolut in the Christian meaning. This transformation of the meaning created the wrong conception

that in the world there were or are religions, the members of them believes in the existence of some or many Absolutes. The problem of using concept "polytheism" is not a real academic problem but an illusions problem, what is caused by the wrong and incorrect using of the term. The Greek word "Θεός", of them are created the terms "monotheism" and "polytheism", is used in both terms in different meanings. In the term "monotheism" the word "Θεός" means God-Absolut, and in the term "polytheism" – any beings, what are the objects of the religious worship. The monotheism and polytheism are not two different phase of the entvelopment of the religious consciousness. These ideas are created by the wrongness of Hegel's philosophy and must be uprooted from the lexicon of the religious studies.

Keywords: polytheism, monotheism, old religions, Absolut.

Вступ. В 1921 році вперше побачила світ робота видатного австрійсько-британського філософа і фундатора аналітичної філософії Людвіга Йоганна Вітгенштайна. У другому абзаці передмови до цієї роботи Вітгенштайн, стисло аноншуючи зміст книжки, писав: "Книжка розглядає певні філософські проблеми і, здається мені, показує, що поява цих проблем зумовлена нерозумінням логіки нашої мови. Весь її зміст уклався б у такі слова: все, що взагалі можна висловити, можна висловити ясно, а про те, про що не можна говорити, про те треба мовчати" [Wittgenstein 1974: 4]. Цими словами, які стали переломними в історії філософії, повністю змінивши філософську рефлексію і стимулюючи філософів шукати вирішення відвічних питань в аналізі мови, Вітгенштайн наголошував, що більшість філософських проблем, над якими ламали голови тисячі мудреців упродовж багатьох тисячоліть, породжуються не складнощами аналізованої дійсності, а заплутаністю мови. Якщо ж філософ проаналізує мову, якою послуговується, він виявить, що більшість проблем – примарні. Тому сухий логіко-лінгвістичний аналіз здатен врятувати людське раціо від водопілля слів і пустих балачок,

адже ж "про те, про що не можна говорити, про те треба мовчати".

Йдучи за порадою Вітгенштайна, спробуємо розібратися, в чому суть поняття "політеїзм", і чи явище, яке цим поняттям окреслюють, колись існувало, чи ж воно є лишень вигадкою фантазерів, а всі спроби його осмислити – це тільки блукання темними лабіринтами, з яких немає виходу. Першою трудностю, з якою ми зустрічаємось на нашому шляху, є абсолютна темрява в цьому питанні. На жаль, нам не вдалось знайти жодне дослідження, в якому категорія політеїзму розглядається в такому вимірі, який обрали ми. Тому ми змушені пробиратися крізь гушавину невідомого самостійно, не маючи можливості опертися на досвід попередників. Втім, надіємось, що наші помилки, від яких першопрохідники вільними не бувають, стануть корисними наступним дослідникам.

Походження терміну "політеїзм". Розпочнемо з того, звідки взялось слово "політеїзм". Як повідомляє Ірена Полінська, грецький термін "doxa polytheos", найвірогідніше, вперше використав Філон Олександрійський, а згодом його повторили численні юдейські і християнські автори, протиставляючи свою релігію язичництву. В сучасному значенні його вперше використав Жан Боден у XVI столітті у французькому варіанті – "polythéisme" [Polinskaya 2013: 87]. До думки Полінської необхідно додати наступне. Грецьке слово "doxa polytheos" і французьке "polythéisme", хоч і є спільнокореневими, оскільки походять від одного і того ж самого грецького слова "Θεός", все ж опираються на різні поняття, бо за 16 століть "Θεός" змінило своє значення. У грекомовному середовищі цим словом називали будь-яку сутність, яка перевищує матеріальний світ. Коли перший відомий нам грецький філософ Талес Мілетський писав, що "світ повний

богів", то, очевидно, не мав на увазі, що в кожній найменшій частині світу перебуває окремий Абсолют. Використовуючи в цьому реченні слово "Θεός", Талес мав на увазі щось зовсім інше, ніж сьогодні ми називаємо словом "Бог". Саме тому ані Платон, ані Плотин не використовували це слово для окреслення Найвищої Сутності [Uždavinys 2004]. Платон писав про бога Зевса, бога Аполлона, богиню Афродіту, але на вершині єрархії буття розміщував не Θεός, а Добро. У творах Плотина світ еманує не з Θεός, а з Έν (Єдине). Цієї традиції дотримувались і ранні християнські автори, уникаючи небезпеки розчинення Християнського Бога в поганському пантеоні. З часом, коли греко-римський пантеон відійшов у минуле, християнські автори не мали підстав відмовлятися від використання слова "Θεός" для окреслення Християнського Бога. Відповідно, це слово отримало нове значення: Θεός у християнську епоху – це Бог-Абсолют, Найвище Буття. Коли Боден використовував термін "polythéisme", то він, як і ми сьогодні, розумів його як "багатобожжя". Напевне, він не врахував, що цей термін для стародавнього грека, для якого бог – це лишень дух, і для європейця, вихованого у християнській культурі, для якого Бог – це Абсолют і Найвище Буття, звучать по-різному.

Так, слово "Бог" стало багатозначним. Якщо атеїст стверджує, що він не вірить у Бога, то необхідно уточнити, в якого саме бога він не вірить. Християн у Римській імперії судили за атеїзм, бо вони не вірили в римських богів. Католицький священик чи юдейський рабин не вірять в Ама-терасу-Омікамі, а тому є атеїстами з позиції японських синтоїстів. Такого самого уточнення вимагає й слово "політеїзм". Якщо хтось визначає якусь релігію як політеїстичну (багатобожну), то необхідно уточнити, про що саме йдеться; кого саме багато: богів чи Богів. Особливо парадоксально звучить

протиставлення монотеїзму і політеїзму, популярне у вітчизняній і світовій релігієзнавчій літературі. Твердження "Християнство – це монотеїзм, а релігія стародавніх греків – політеїзм" – це логічна помилка, яку прийнято називати *quaternio terminorum* (почетверіння термінів). *Quaternio terminorum* – це логічна помилка, при якій "упродовж одного тексту слово змінює своє значення" [Шепетяк 2015: 99]. В обох випадках використовується слово "Бог", але в обох воно має різне значення.

З викладених думок постає питання: чи існує чітка межа між монотеїзмом і політеїзмом? Напевне найвідомішим критиком релігії в античному світі був представник елеатської школи Ксенофан. Климент Олександрійський у "Строматах" переповідає фразу Ксенофана, яка стала крилатою: "Етіопи говорять, що їхні боги курносі і чорні; фракійці ж [уявляють своїх богів] голубоокими і руськими" [Антологія 1964: 292]. Той самий Климент Олександрійський наводив ще одну цитату Ксенофана: "Єдиний Бог, найвеличніший між богами і людьми, не схожий на смертних ані зовнішнім виглядом, ані думкою". В першій цитаті Ксенофан критикує народні вірування і богів. У другій цитаті він вихваляє Єдиного Бога. Ким був Ксенофан? Хтось бачив у ньому атеїста, а хтось монотеїста. Він був атеїстом, якщо слово "Θεός" розуміти в античному сенсі. Але він був і монотеїстом, оскільки він вихваляв Єдиного Бога.

Візьмімо інший приклад – світогляд Платона: він – монотеїст чи політеїст? В діалогах Платона присутні згадки чи не про всіх грецьких богів. Але з іншого боку, Платон писав про Добро як про Найвище Буття, яке наповнював абсолютними атрибутами. Брусянін писав про Платонове Добро так: "Платон визначає "ідею" Добра як Бога. Добро є Богом. Тому, людина, прагнучи до пізнання Добра, прагне

до пізнання сутності Бога. Визначення "ідеї" Добра як Бога дозволяє зробити висновок про те, що Добро для кожної людини і кожної речі чуттєвого світу однакові. Більше цього, воно одне для всієї світобудови" [Брусаянин 2007: 49]. Отож, Платон – монотеїст чи політеїст? Він монотеїст і політеїст водночас, оскільки він визнавав багатьох богів грецького пантеону, яких, як і інші греки, сприймав за службових духів, і одночасно він вірив тільки в Одного Бога, якого окреслював як Добро.

Приклади з історії релігії. Платон не виняток із загального правила. Одночасно бути монотеїстом і політеїстом можна. Щоби глибше розкрити це твердження, ми знову скористаємось філософсько-лінгвістичним аналізом, як радив Вітгенштайн. А для унаочнення візьмімо мову і релігію, які існують сьогодні: наприклад японське синто. Словники перекладають українське слово "Бог" японським словом "神" (камі). Якщо запитати японця-синтоїста, у скількох камі він вірить, то інтерв'юєнт відповість, що він сповідує так багато камі, що й перелічити їх не може. Після такої відповіді вердикт очевидний: синтоїсти – політеїсти. Втім, кого японці називають словом "камі". До обсягу цього поняття належать також духи-опікуни місцевостей і родин. Навіть душі померлих через певний період часу після смерті стають камі. Отже, камі – не боги. І те, що синтоїсти вірять у багатьох камі не означає, що вони політеїсти. До значення слова "камі" належать всі ті істоти, яких християни називають ангелами, демонами і душами. Християни вірять у багатьох ангелів, демонів і духів. Отже, для синтоїста християни вірять у багатьох камі. Якщо камі – це бог, то християнство – політеїзм. Ось до яких нісенітниць можна дійти внаслідок безкритичного і бездумного накладання мовних штампів на інші культури і релігії!

Як тоді перекласти японською українське слово "Бог". В японській мові немає відповідного слова. Синтоїсти мають поняття Найвищого Буття. Воно має особисте ім'я – Аматерасу Омікамі (де "Омікамі" означає "Велика камі"). Але Найвище Буття – одне єдине, а тому не існує родового поняття яким би японці могли його окреслювати. Отож, японці – політеїсти чи монотеїсти? А чи взагалі є сенс дискутувати над цим питанням. Вітгенштайн, як і інші представники аналітичної лінгвофілософії, радить не битись у непробивну стіну і не шукати вирішення проблеми там, де немає проблеми. У вище викладеному випадку з камі ми зустрічаємось не з реальною проблемою, а з примарною проблемою мовних неточностей. Чомусь європейці вирішили, що в японській мові, і в будь-якій іншій мові, обов'язково повинні існувати відповідники для всіх європейських слів, геть забуваючи вкрай важливе застереження Вільгельма фон Гумбольдта: "В кожній мові закладений самотутній світогляд" [Гумбольдт 1984: 80]. Питання не в тому, у скількох камі вірять синтоїсти, а в тому, що саме дослідники розуміють під словом "Θεός".

Історія релігій знає безліч схожих історій, коли європейські релігієзнавці класифікують інші релігії як політеїстичні, викликаючи цим величезне здивування послідовників цих релігій. Професор Балух у статті "Монотеїзм у системі релігійних вірувань" навів численні приклади хибного визначення релігії як політеїстичної. Зважаючи на важливість цієї проблеми, дозволимо собі обширну цитату зі згаданої статті: "Кочовий народ нуер з пілотської групи, який проживав у східних районах Судана, поклонявся божеству на ім'я Квот. Мовою нуер це слово означає "дух" (може перекладатися також як "бог"). Квот вважається духом, який перебував на небі, або духом неба. Як і всі духи, Квот невидимий і всюдисущий, але проявляє себе в різних формах. Кожне із

цих проявів носить своє власне ім'я, проте, незважаючи на те, що до всіх цих проявів звертаються як до окремих божеств і розглядають їх такими, всі вони є нічим іншим, як проявом однієї божественної суті на ім'я Квот. І всі вони вважаються духами та носять назву квот. Жертва, яка пропонується будь-якому з цих проявів, наприклад духу повітря, тотему, в той же самий час не є жертвою, принесеною іншому квоту. Усі жертвоприношення, якому б духові вони не пропонувалися, належать верховному Квоту або Богові" [Балух 2015: 7]. Аналізуючи релігію племені шил лук, проф. Валух писав: "Подібні вчення існують і в народі шиллук, який теж мешкає на території Африки. У них Макардіт є Богом, але не можна стверджувати, що Бог – це Макардіт, оскільки божественна істота Макардіт є частиною божества, яка наводить страх і сіє смерть, але управляє всім" [Балух 2015: 8].

Проведений нами у статті "Монотеїстичні тенденції в єгипетській релігії додинастійного і раннього династійного періодів" аналіз давньої єгипетської літератури дозволив нам ґрунтувати висловлене на початку статті припущення: "У радянському релігієзнавстві вкоренилося догма, що єгипетська релігія є політеїстичною. Проте тексти пірамід та народної мудрості Єгипту, а також дослідження єгипетської релігії, проведені вченими, які безпосередньо приймали участь у розкопках та розшифровці текстів свідчать про те, що єгипетська релігія – це значно складніший феномен" [Шепетяк 2016: 1]. Оскільки результати нашого аналізу давньої єгипетської літератури вже були опубліковані на сторінках "Українського релігієзнавства" повертатися до них немає сенсу. Тому обмежимося лишень зробленим посиланням.

Не можливо не згадати про результати фундаментального дослідження релігії пізньої античності, здійсненого проф. Мозговим, в якому автор показує, що пізня греко-

римська античність, незважаючи на неймовірне "помноження" богів, кристалізувала чіткі тенденції до монотеїзму [Мозговий 1996: 56-61].

Історичні відомості про спроби християнізації татаро-монголів розкривають неймовірно цікаві особливості автотонної релігії цих народів. У XIII столітті Католицька Церква організувала численні місії до монголів. Найціннішою з релігієзнавчої точки зору була місія монаха Віллема де Рубрука, який залишив детальні описи земель, які він відвідував. Рубрук відправився до Золотої Орди за дорученням французького короля святого Людовіка IX; він особисто зустрічався з ханом Мунке та намагався повернути його до християнства [Rubruk 1984: 240]. Відповідь, яку Мунке дав Рубруку є найкращою лаконічною сентенцією віровчення тангризму: "Ми, монголи, віримо, що існує тільки один Бог, в якому ми живемо та помираємо. Але Бог дав руці багато різних пальців, так Він дав і людям різні шляхи до Себе. Вам, християнам, Він дав Священне Писання; нам – пророків і чаклунів" [Шафф 2008: 269]. З цього та інших джерел випливає беззаперечний висновок про те, що тангризм – це монотеїстична релігія [Tomski 2014: 3], а вже сама назва "тангризм" показує, що прихильники цього вірування вірять у Бога Тангру, який усе сотворив і у все вдихнув життя [Жанайдаров 2006: 8].

Такі пошуки можна продовжувати до безконечності. Спільним висновком для них усіх є одне: якщо слово "Θεός" означає Бога, то чистий політеїзм не тільки ніколи не існував, а суперечить здоровому глузду. Вшанування багатьох сакральних сутностей не означає, що віруючий у них усіх вбачав Абсолют. Саме слово Абсолют припускає, що Він – один-єдиний. Втім, питання про філософське окреслення Абсолюту залишимо для інших досліджень, а тут зосередимось на тому, звідки взялось хибне переконання про існування

політеїстичних релігій і політеїзму як релігійного феномену. Чудове пояснення цієї проблеми запропонував проф. Лобовик у статті "Проблема періодизації історії релігії". Автор цього дослідження показав, що періодизація історії релігії стала потрібною тільки в рамках філософської системи, в якій періодизація отримала значущість. Таку систему запропонував Гегель. Цей німецький мислитель вважав, що вся історія – це розгортання Абсолютного Духа в часі, а тому кожен новий період історії перевершує попередній. Проф. Лобовик писав: "У нові часи чи не найбільш опрацьованою є спроба періодизації історії релігії, пов'язана з іменем Гегеля, який вперше обґрунтував розвиток вірувань як єдиний закономірний процес" [Лобовик 1995: 3]. На переконання Гегеля і його послідовників, якщо кожна нова епоха є новим витком розгортання Абсолютного Духа, то їй не повинні бути притаманні атрибути попередньої епохи. На основі цих фантазій гегеліанці зробили висновок про те, що історія релігії розгортається через декілька головних епох, причому риси однієї епохи не притаманні іншій. Гегеліанці вірять, що первісні люди вірили в духів, значно цивілізованіші – в богів, і тільки ті, хто досяг високої цивілізації, – в Єдиного Бога. Адепти такого погляду не помічають у християнстві чи ісламі віри в ангелів (духів) та святих, як і не помічають всього, що ми описали вище, посилаючись на дослідження Валуха, Мозгового і наше. Такі викривлення фактів, якими рясніє гегеліанство, дало підстави сучаснику Гегеля Артуру Шопенгауеру написати: "В цілому гегелівська філософія складається на три чверті з чистої нісенітничі, а на одну чверть з продажних ідей" [Schopenhauer 1894: 292], а соратнику Вітгенштайна у закладанні основ аналітичної філософії і видатному британському філософу, математику та історика філо-

софії Бертрану Расселу висловитись: "(Як я сам вважаю) майже все вчення Гегеля хибне" [Russel 1972: 730].

Висновки. Підсумовуючи сказане, необхідно зробити наступні висновки:

Перше, значення терміну "політеїзм" нечітке і є причиною багатьох дослідницьких проблем у релігієзнавстві. Грецьке слово "Θεός" означувало будь-яку сакральну істоту, яка ставала об'єктом поклоніння, але не Абсолют. Коли це слово лягло в основу терміну "політеїзм", його значення було змінене, і ним означували Абсолют у християнському розумінні. Такі змістові трансформації призвели до хибного уявлення, начебто у світі існували чи існують релігії, послідовники яких визнають існування декількох чи багатьох Абсолютів.

Друге, релігієзнавча проблема, пов'язана з використанням поняття "політеїзм" не є реальною науковою проблемою, а породжена виключно хибним і некоректним використанням терміну. Грецьке слово "Θεός", яке стало коренем для термінів "монотеїзм" і "політеїзм", в обох цих термінах використовується в різних значеннях. В понятті "монотеїзм" слово "Θεός" означає Бога-Абсолюта, а в понятті "політеїзм" – будь-яких істот, які є об'єктами релігійного вшанування.

Третє, монотеїзм і політеїзм не є двома різними етапами розвитку релігійної свідомості. Такі уявлення, породжені хибними гегелівською філософією, мусять бути викорененими з релігієзнавчої термінології.

Список використаних джерел

Polinskaya I. A Local History of Greek Polytheism. Gods, People, and the Land of Aigina, 800-400 BC. – Leiden, Boston: Brill, 2013.

Russell B. A history of western philosophy. – Simon and Schuster, 1972.

Schopenhauer A. Sämtliche Werke. Bd. 12. – Stuttgart, Berlin: Cotta'sche Buchhandlung Nachf., 1894.

Tomski G. Tangrism classique. / Concorde. – № 1. – 2014.

Uždavinys A. The Golden Chain: An Anthology of Pythagorean and Platonic Philosophy. – World Wisdom, 2004.

Wilhelm von Rubruk. Reisen zum Großkhan der Mongolen. Von Konstantinopel nach Karakorum 1253-1255. / Bearbeitet und herausgegeben von H.D. Leicht. – Stuttgart: Erdmann, 1984.

Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicum. With an introduction an Bertran Russel. – London, New York: Routledge, 1974.

Антологія мирової філософії. Т. 1, Ч. 1. – Москва: Мысль, 1964.

Балух В. Монотеїзм у системі релігійних вірувань. – Релігія та соціум. № 4 (20). – Чернівці: ЧНУ, 2015.

Лобовик Б. Проблема періодизації історії релігії. // Українське релігієзнавство. № 5. – Київ: УАР, 1997.

Брусянин А.В. Трактовка поняття "благо" в работах Платона. // Сумма философии. Вып. 7. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2007.

Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984.

Жанайдаров О. Мифы древнего Казахстана. – Алматы: Аруна, 2006.

Мозговий І. "Монотеїстична" тенденція в пізньоантичному язичництві. // Українське релігієзнавство. № 4. – Київ: УАР, 1996.

Шафф Ф. Истрия христианской Церкви. Том V: Средневековое христианство 1049-1294 г. по Р.Х. / Пер.: О. Рыбаков. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 2008.

Шепетяк О. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладаів. – Київ: Фенікс, 2015.

Шепетяк О. Монотеїстичні тенденції в єгипетській релігії додинастійного і раннього династійного періодів. // Українське релігієзнавство. № 80. – Київ: УАР, 2016.

References:

Polinskaya I. A Local History of Greek Polytheism. Gods, People, and the Land of Aigina, 800-400 BC. – Leiden, Boston: Brill, 2013.

Russell B. A history of western philosophy. – Simon and Schuster, 1972.

Schopenhauer A. Sämtliche Werke. Bd. 12. – Stuttgart, Berlin: Cotta'sche Buchhandlung Nachf., 1894.

Tomski G. Tangrism classique. / Concorde. – № 1. – 2014.

Uždavinys A. The Golden Chain: An Anthology of Pythagorean and Platonic Philosophy. – World Wisdom, 2004.

Wilhelm von Rubruk. Reisen zum Großkhan der Mongolen. Von Konstantinopel nach Karakorum 1253-1255. / Bearbeitet und herausgegeben von H.D. Leicht. – Stuttgart: Erdmann, 1984.

Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicum. With an introduction an Bertran Russel. – London, New York: Routledge, 1974.

Antologia mirovoj filisofii. V. 1, P. 1. – Moscow: Mysl, 1964.

Balukh V. Monoteizm u systemi relihijnykh viruvan. – Religion and Society. Nr 4 (20). – Chernivci: ChNU, 2015.

Lobovyk B. Problemy periodyzacii istorii religii. // Ukrainian Religious Studies. Nr. 5. – Kyiv: UAR, 1997.

Brusnjanin A. Traktovka ponjatia "blago" v rabotakh Platona. // Summa of Philosophy. Nr. 7. – Ekaterengurg: Izd-vo Ural. un-ta, 2007.

Humboldt W. Izbrannyje Trudy po jazykovedeniju. – Moscow: Progress, 1984.

Zhanajdarov O. Mify drevneho Kazakhstana. – Almaty: Aruna, 2006.

Mozhovyj I. "Monoteistychna" tendentsia v pisnjoantychnomu jazychnytstvi. // Ukrainian Religious Studies. Nr. 4. – Kyiv: UAR, 1996.

Shaff F. Istorija christianskoj Tserkvi. V.5: Srednevekovoje christianstvo 1049-1294 g. po R.Ch. / Per.: O. Rybakov. – Sankt-Peterburg: Biblia dlja vsekh, 2008.

Shepetiak O. Lohika. Pidruchnyk dlja studentiv vyschykh navchalnych zakladiv. – Kyiv: Feniks, 2015.

Shepetiak O. Monoteistychni tendencii v jehypetskij religii dodynastijnoho i rannjoho dynastijnoho periodiv. // Ukrainian Religious Studies. Nr. 80. – Kyiv: UAR, 2016.